

بررسی و تبیین نقش و کارکردهای بسیج در دفاع مقدس از منظر حضرت امام خمینی (ره)

سید هادی زرقان^۱، نرگس حجتی پناه^۲، فرزاد عابدی^۳، فاطمه بخشی^۴

۱. دانشیار جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد

۲. دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد

۳. دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد

۴. دانشجوی دکتری جغرافیای سیاسی، دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده:

یکی از مؤلفه‌های اصلی سیاست دفاعی کشورها، مؤلفه «سیاست دفاع غیرنظامی» است. منظور از سیاست دفاع غیرنظامی تدابیر و خطی‌های ملی دولت‌ها در زمان جنگ به منظور بهره‌برداری از قابلیت‌های غیرنظامیان در حمایت از سیاست نظامی و و نیز کمک به غیرنظامیان در برابر حملات متجاوزین است. از دیدگاه حضرت امام، مردم مهم‌ترین سرمایه نظام نوپای جمهوری اسلامی بودند و از اینرو ایشان پس از حدود یک سال از پیروزی انقلاب اسلامی برای استفاده از قابلیت‌های کم نظیر مردم، فرمان تشکیل ارتش ۲۰ میلیونی و بسیج مستضعفین را صادر کردند. این پژوهش به دنبال بررسی و تحلیل نقش و کارکردهای بسیج در دوران دفاع مقدس از منظر امام (ره) و مبتنی بر متن «صحیفه امام» است. روش پژوهش، روش تحلیل محتوای ترکیبی (کمی و کیفی) است و با دو رویکرد قیاس و استقراء، متن صحیفه امام (ره) در دوران دفاع مقدس مورد بررسی و واکاوی قرار گرفته است. بدین ترتیب بر مبنای تحلیل محتوای متن صحیفه، مفاهیم مرتبط با مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج» در دوران دفاع مقدس استخراج و با رویکرد کمی، وضعیت فراوانی هر یک از مفاهیم و روند تغییر این مفاهیم در دوره‌های شش‌گانه دفاع مقدس مورد بررسی قرار گرفت. همچنین بر اساس تحلیل کیفی و فرایند «کدگذاری و مقوله‌بندی»، مهم‌ترین راهبردهای حضرت امام در این زمینه احصا گردید. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد، در مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج»، در مجموع چهار مفهوم قابل طرح است که در این میان دو مفهوم «بسیج و دفاع از سرزمین» و «بسیج به‌عنوان نیروهای دفاعی بالقوه و بازدارنده» بالاترین فراوانی را داشته‌اند. همچنین حضرت امام برای فعال‌سازی ظرفیت بسیج مردمی، دو راهبرد «استفاده از ظرفیت بسیج مردمی در دفاع از کشور» و «فعال ساختن ظرفیت‌های پشتیبانی و خدماتی بسیج» را مدنظر داشتند؛ که راهبرد اول مهم‌ترین راهبرد امام محسوب می‌شده است.

واژه‌های کلیدی:

کارکرد، دفاع مقدس، راهبرد، بسیج، حضرت امام خمینی (ره).

۱- مقدمه و بیان مساله

امام راحل (ره) و دفاع مقدس، دو مفهوم حیات‌بخشی هستند که تصور هر یک بدون دیگری اساساً متصور نیست. از یک سو الگوی روش‌شناسی حضرت امام (ره) در باب مقوله دفاع مقدس و در واقع سطح برداشت و نگرش ایشان نسبت به مفاهیم «دشمن‌شناسی» و ضرورت مقابله همه‌جانبه با تعدی و تجاوز به ثغور اسلامی و از سوی دیگر فراز و فرودهای گوناگون دفاع مقدس؛ خود به‌عنوان یکی از تجلیات یا صحنه‌های طرح و اجرای آرمان‌های حضرت امام (ره) در باب مقوله دفاع، در معرض دیدگان حیرت‌زده جهانیان قرار گرفت (کیوان ح سینی، ۱۳۷۹: ص ۱۷۱). حضرت امام همان‌گونه که انقلاب اسلامی را با رهبری الهی - سیاسی خود به پیروزی رساند، دفاع مقدس را نیز با فرماندهی و تدبیر خویش مدیریت کرد و آنچه حاصل شد، دستاوردی عظیم بود؛ چراکه در طول ۲۰۰ سال اخیر، برای اولین بار ایران در جنگی نابرابر، یک وجب خاک خود را از دست نداد (ارجینی و عبداللهی، ۱۳۹۴: ص ۱۵۶). یکی از موضوعات مرتبط با دفاع مقدس، نقش و کارکرد‌های بسیج از نظر حضرت امام است. بعد از پیروزی انقلاب اسلامی ایران، کشور علاوه بر اینکه با تهدیدات جدی برعلیه ثبات مندی و حتی بقاء مندی نظام جمهوری اسلامی مواجه بود، قدرت دفاعی در مقابل این تهدیدات را نیز

۱۵ آذرماه ۱۴۰۱ / 6 December 2022

نداشت. در آن مقطع زمانی رهبر انقلاب، باتدبیر هوشمندان خود نسبت به راه‌اندازی نهادی مبادرت فرمودند که قابلیت‌های بسیار زیادی در برخورد با تهدیدات مختلف با ماهیت‌های متفاوت را داشت (نورایی، ۱۳۷۴: ص ۱۲). تشکیل بسیج مستضعفان، اهمیت مضاعف خود را با حمله صدام و آغاز جنگ تحمیلی نشان داد و با فرمان امام برای بسیج عمومی در جهت مردمی کردن دفاع، دسته‌دسته جوانان ایرانی بودند که از طریق این تشکل و نهاد نوپا برای اعزام به جبهه‌های جنگ آماده شدند (نواده توپچی و فتاحی، ۱۳۸۶: ص ۲۱۵). حضرت امام در دوران دفاع مقدس نیز به اشکال مختلف در سخنرانی‌های عمومی، جلسات مختلف و ابلاغ پیام‌ها به تبیین نقش بسیج در دفاع مقدس می‌پرداختند. موضوعی که این پژوهش تلاش دارد با مراجعه به صحیفه امام (ره) به بررسی و تبیین آن بپردازد و در واقع مسئله اصلی پژوهش این است که مهم‌ترین مفاهیم و راهبردهای مرتبط با نقش و کارکرد بسیج از منظر حضرت امام مبنی بر متن صحیفه امام (ره) کدامند و روند تغییر این مفاهیم در طول دوره دفاع مقدس چگونه بوده است؟

۲- مبانی نظری

۲-۱- بسیج

بسیج عبارت است از جذب، آموزش، سازمان‌دهی و حفظ انسجام آحاد نیروها و امکانات مردمی و دولتی، به‌منظور ایجاد آمادگی ملی در جهت تأمین و توسعه ضرورت‌های ملی، انقلابی و ارزشی و نیز مقابله با هرگونه تهدید علیه اهداف، علائق و منافع اسلامی؛ اما بسیج ملی عبارت است از عمل آماده نمودن و بالا بردن امکانات ملی برای مقابله با هرگونه اوضاع اضطراری حاصله در نتیجه بحران‌های سیاسی و جنگ اعم از محدود و عمومی از طریق تجمع و سازمان دادن کلیه منابع ملی شامل پرسنل، تدارکات، ماتریال و انجام اقداماتی که به وسیله آن نیروهای مسلح و مقدمات ملی به حالت آماده درآورده می‌شود، برای مقابله با هر دشمن احتمالی و نابودی او و نیل به پیروزی در صورت وقوع جنگ (نورایی، ۱۳۷۴: ص ۱۲). در آبان ۵۸ دانشجویان پیرو خط امام لانه جاسوسی را تصرف کردند و پس از آن، یعنی ۵ آذر همان سال، حضرت امام (ره) فرمان تشکیل ارتش ۲۰ میلیونی را صادر کردند. در آن زمان هنوز جنگی رخ نداده بود و فرمان امام نوعی نوآوری و دوراندیشی حکیمانه بود (صفوی، ۱۳۸۷: ص ۳)؛ بنابراین نیروی مقاومت بسیج به سازمانی گفته می‌شود که ابتدا بانام بسیج مستضعفین در تاریخ ۵ آذر ۱۳۵۸ به فرمان حضرت امام تشکیل شد؛ و پس از تصویب مجلس شورای اسلامی در دی ۱۳۵۹ قانوناً رسمیت پیدا کرد و به سپاه پاسداران انقلاب اسلامی تعلق گرفت (نواده توپچی و فتاحی، ۱۳۸۶: ص ۲۱۵). امام خمینی به‌عنوان یک فقیه فیلسوف عارف، سیاستمدار و عالم، عامل به تأسی از پیامبر بزرگ اسلام و امامان اندیشه دفاعی تکامل یافته داشته‌اند. جذب و جلب ارتش و حفظ ارتش، تأسیس سپاه، ایجاد بسیج و سفارش و تشویق مکرر امام خمینی به آموزش نظامی و آمادگی پاسداری از انقلاب قبل از اینکه هرگونه نشانه‌ای از جنگ پیدا شده باشد. گویای اندیشه دفاعی بلند ایشان در آن برهه از زمان است (کرم نیا، ۱۳۹۶: ص ۲۲). از نگاه امام خمینی (ره) بسیج لشکر مخلص خداست که دفتر تشکیل آن را همه مجاهدان از اولین تا آخرین امضاء نموده‌اند (صحیفه امام، ج ۲۱: ص ۱۹۴). این جانب از ملت شریف ایران، از جوانان برومند که از بسیج عمومی استقبال کردند تشکر می‌کنم (سخنرانی امام در تاریخ ۱۳۵۸/۱/۱۲) و (همان، ج ۱۲: ص ۱۵۹) مملکت اسلامی باید همه‌اش نظامی باشد و تعلیمات نظامی داشته باشد (همان، ج ۱۱: ص ۱۲۱). ارتش بیست میلیونی (بسیج) فرمول دفاع همه‌جانبه از انقلاب اسلامی است.

نقش و کارکرد بسیج

در مورد نقش و کارکرد کم‌نظیر بسیج مردمی چه قبل از جنگ تحمیلی و در اوایل پیروزی انقلاب اسلامی و به‌ویژه بعد از شروع جنگ تحمیلی و در دوران دفاع مقدس مطالب مختلفی از سوی اندیشمندان مطرح شده است. در واقع، نقش بسیج مردمی در دفاع

۱۵ آذرماه ۱۴۰۱ / 6 December 2022

مقدس در ابعاد مختلف حائز اهمیت و سرنوشت ساز بود از جمله در تأمین نیروی انسانی برای اجرای عملیات آفندی و پدافندی - نقش بسیج در جمع آوری بخش عمده‌ای از پشتیبانی‌های امکاناتی مردمی به رزمندگان اسلام و همچنین نقش مهم بسیج هم‌زمان در مسائل امنیتی شهرها و تهیه مردم شریف در پشتیبانی‌های معنوی از جبهه‌ها و رزمندگان نیز قابل توجه است. همچنین برخی کارکردهای مهم بسیج در دوره دفاع مقدس را می‌توان شامل تقویت فرهنگ دفاعی در میان نیروهای نظامی، کاهش هزینه‌های جنگ، تزریق اعتماد به نفس مضاعف به رزمندگان اسلام، کشف استعدادهای جدید، ظهور و تثبیت فرهنگ شهادت و در نهایت تسهیل مشارکت و همراه کردن مردم با شرایط و فرماندهی جنگ دانست (عامری، ۱۳۹۹: ص ۲).

کارکردهای بسیج از زاویه دکتربین دفاع همه‌جانبه امام خمینی (ره)

کارکردهای بسیج از دیدگاه حضرت امام عبارتند از: ۱- بسیج راهبردی ملی و بازدارندگی ۲- بسیج و مردمی بودن ۳- بسیج و ضرورت پویایی و نوآوری مداوم ۴- بسیج به منزله ارتش هولوگرافیک با خط‌مشی دفاع پوششی که ارتش هولوگرافیک، ارتشی مردمی است که با تکیه بر دفاع پوششی در متن جامعه، ماشین جنگی دشمن مهاجم را مختل ساخته، هزینه سلطه بلندمدت دشمن را بسیار سنگین می‌سازد. چنین ارتشی بر بنیان حمایت‌های مردمی و توسعه فناوری دفاعی ویژه شهروندان توسعه می‌یابد. ارتش هولوگرافیک آنچه عامه مردم باید بدانند به مردم می‌آموزد و مردم در هر منطقه از کشور، به فراخور مقتضیات جغرافیایی و فرهنگی آن منطقه، آرایشی بهینه می‌آفرینند؛ بنابراین ارتش هولوگرافیک ضمن بهره‌مندی از حمایت فنی ارتش رسمی، به‌طور مستقل ولی هماهنگ با آن و در جهت اهداف آن فعالیت می‌کند. بدین ترتیب، در حالی که در شرایط عادی هیچ هزینه‌ای از حیث نیروی انسانی به کشور تحمیل نمی‌کند، در صورت لزوم به صافی مستحکم از نیروهای مردمی تبدیل می‌شود که هر بخش آن در عین استقلال، به اهداف ارتش کلاسیک کشور مدد می‌رساند و در حالی که به‌طور مداوم، صدمات زیادی را متوجه دشمن می‌سازد، در متن جامعه ناپدید می‌شود. هزینه مقابله با چنین ارتشی، هزینه مقابله با کل یک ملت و نسل کشی همه‌آحاد آن است؛ از این رو، قدرت بازدارندگی چنین ارتشی با قدرت بازدارندگی ارتش‌های کلاسیک قابل مقایسه نیست (نواده توپچی و فتاحی، ۱۳۸۲: ص ۲۱۵).

۲-۲ راهبرد دفاعی

دومین کلیدواژه پژوهش «راهبرد دفاعی» می‌باشد. مفهوم «راهبرد دفاعی» زیرمجموعه مفهوم کلان‌تر «سیاست دفاعی» محسوب می‌شود. در واقع، سیاست دفاعی هر کشور در سطح ملی خطوط کلی، اصلی و کلیدی فعالیت‌های نظامی آن کشور را مشخص می‌نماید و چارچوبی است که راهبرد دفاعی (نظامی) در سطح ملی از آن شکل می‌گیرد (تهامی، ۱۳۸۴: ص ۱۴). برخی از صاحب‌نظران راهبرد دفاعی را، علم و هنر بکارگیری همه قدرت کشور در جهت مقابله با تهدید یا تهدیدات علیه امنیت ملی می‌دانند (نوروزی، ۱۳۸۵: ص ۴۲۹). در مقابل عده‌ای دیگر از اندیشمندان از منظر ماهیت، قلمرو و کارکرد نگرش متفاوتی به تعریف راهبرد دفاعی دارند و راهبرد دفاعی را علم و هنر استفاده از نیروهای مسلح یک کشور برای تأمین اهداف سیاست ملی از طریق اعمال زور یا تهدید به استفاده از زور می‌دانند (کلانتری، ۱۳۹۴: ص ۵۴). در واقع، در این دیدگاه به‌جای استفاده از همه مؤلفه‌های قدرت ملی بر استفاده از قدرت نظامی تأکید شده است و راهبرد دفاعی عبارت است از راهکارها و شیوه‌های کلی استفاده از قدرت نظامی کشور در برابر تهاجمات نظامی احتمالی دشمنان خارجی، رفع شورش‌های مسلحانه مخالفان داخلی، حفظ منافع امنیت و پشتیبانی از سیاست‌های ملی (زه‌دی، ۱۳۸۶: ص ۵).

۳- روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش به دنبال بررسی و تبیین مهم‌ترین مفاهیم و راهبردهای دفاعی حضرت امام در مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج» در دوران دفاع مقدس و بر اساس متن «صحیفه امام (ره)» می‌باشد. این پژوهش از منظر ماهیت و روش جزء پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی محسوب می‌شود که به شیوه «تحلیل محتوی» انجام گرفته است. تحلیل محتوی یکی از انواع چهارگانه پژوهش‌های توصیفی-تحلیلی محسوب می‌شود که به منظور توصیف عینی و کیفی محتوای مفاهیم به صورت نظام‌مند انجام می‌شود (حافظ نیا، ۱۳۹۶: ص ۲۷). این پژوهش نیز به شیوه تحلیل محتوی انجام شده است و متن مورد تحلیل صحیفه حضرت امام در دوره دفاع مقدس می‌باشد. در ادامه مطلب به اختصار فرایند و مراحل پژوهش به تفصیل مورد بررسی قرار می‌گیرد:

مرحله اول) طرح سؤال

پژوهش به شیوه تحلیل محتوی با طراحی سؤال اصلی آغاز می‌شود و سؤال اصلی پژوهش بدین شرح است:

- مهم‌ترین مفاهیم و راهبردهای دفاعی حضرت امام در مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج» بر اساس متن صحیفه در دوره دفاع مقدس کدام‌اند؟

مرحله دوم) جستجو در مبانی نظری و پیشینه پژوهش

مرحله دوم مراجعه به مبانی نظری و پیشینه پژوهش است. هدف از مراجعه به مبانی نظری و پیشینه پژوهش گردآوری اطلاعات راجع به کلیدواژه‌ها، مفاهیم، نظریه‌ها، مدل‌ها و روش‌های مرتبط با سؤال اصلی پژوهش است. در واقع خروجی این بخش یعنی بررسی و مطالعه پیشینه و مبانی نظری موضوع، مشخص شدن و تدوین مدل مفهومی پژوهش، نوع روش تحلیل محتوی و منطق پژوهشی مرتبط با آن است که در قالب مرحله بعد توضیح داده شده است.

مرحله سوم) تدوین مدل مفهومی پژوهش

یکی از مهم‌ترین عناصر پژوهش در حوزه علوم اجتماعی «مدل مفهومی» و به عبارتی چهارچوب مفهومی پژوهش است. مدل مفهومی عبارت است از تبیین ارتباط منطقی و اتصال مفاهیم اساسی که قرار است مورد مطالعه قرار گیرند (نوغانی و همکاران، ۱۳۹۸: ص ۶۸). در واقع، در مدل مفهومی پژوهش مفاهیم اصلی، متغیرها و روابط سازمان‌یافته میان آن‌ها به نمایش درمی‌آید و این مفاهیم، برای نزول به سطح واقعیت تجربی، تبدیل به متغیر می‌شوند (ایمان، ۱۳۹۴: ص ۳۱). همچنان که در بخش نظری ذکر شد، مفهوم «راهبرد دفاعی» زیرمجموعه مفهوم کلان‌تر «سیاست دفاعی» است. بعد از بررسی پژوهش‌ها و منابع مرتبط، مدل ابعاد و مؤلفه‌های سیاست دفاعی هانتینگتون از استراتژیست‌های نظامی به عنوان مدل اصلی مبین ابعاد و مؤلفه‌های سیاست دفاعی انتخاب شد. همچنان که در نمودار زیر مشخص است، مدل سیاست دفاعی هانتینگتون به معرفی ابعاد و مؤلفه‌های اصلی سیاست دفاعی کشورها پرداخته است. بدین ترتیب، سیاست دفاعی دارای دو بُعد اصلی راهبردی و ساختاری است. بُعد ساختاری سیاست دفاعی به سیاست داخلی کشور ارتباط دارد و خود به پنج نوع سیاست شامل ساختار سازمانی، سیاست بودجه و تشکیلات، سیاست تسلیحات، سیاست دفاع غیرنظامی و سیاست نیروی انسانی تقسیم می‌شود (تهامی، ۱۳۸۴: ص ۱۲). با عنایت به اینکه حضرت امام یک شخصیت نظامی و اندیشمند حوزه دفاعی نبودند و از طرفی مبنای احصاء راهبردهای دفاعی مجموعه بیانات و پیام‌های ایشان بر اساس متن صحیفه امام است، با الگو گرفتن از مدل هانتینگتون تلاش شد تا مؤلفه‌های مرتبط با ابعاد سیاست دفاعی در بیانات و پیام‌های حضرت امام

معادل سازی و در متن صحیفه مورد بررسی و تحلیل محتوی قرار گیرد. به عنوان نمونه از مؤلفه سیاست ساختار سازمانی، سیاست نیروی انسانی و سیاست دفاع غیرنظامی در مدل هانتینگتون استفاده شد و مؤلفه های فرهنگ و رفتار سازمانی، شاخص سازی نیروی نظامی مطلوب و نقش و کارکرد بسیج مردمی معادل سازی شد و برای جستجوی مفاهیم و راهبردهای مرتبط در صحیفه مدنظر قرار گرفت. در این مقاله مفاهیم و راهبردهای مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج در دوران دفاع مقدس» مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

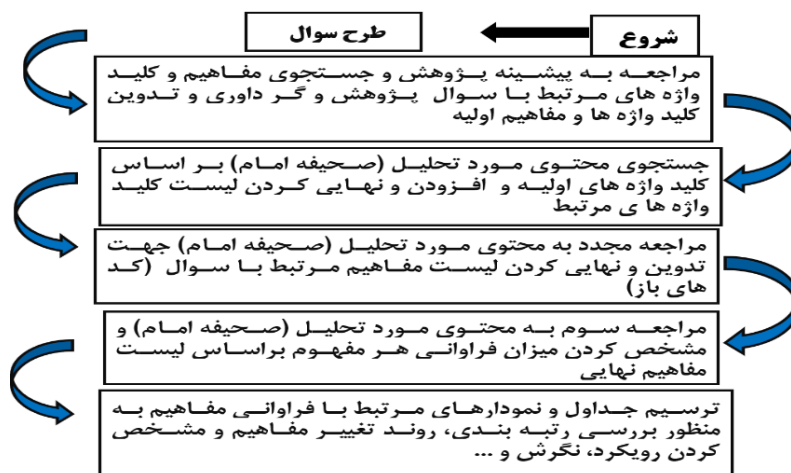
نمودار ۱: معادل سازی مؤلفه های سیاست دفاعی در مدل هانتینگتون و متن صحیفه امام (ره) (زرقانی، ۱۴۰۰: ص ۱۳۸)

مرحله چهارم) انتخاب روش تحلیل محتوی، رویکرد و منطق آن

روش تحلیل محتوی بر اساس زمینه پارادایمی، ماهیت و منطق پژوهشی آن به انواع مختلفی تقسیم می شود. یکی از تقسیم بندی های رایج در روش تحلیل محتوی، تقسیم آن به سه روش کمی (تجربی)، روش کیفی و در نهایت روش تلفیقی (ترکیبی) است این پژوهش مبتنی بر روش «تحلیل محتوی تلفیقی» است. در روش تحلیل محتوی تلفیقی، مانند روش تحلیل محتوی کمی پژوهشگر به شمارش واژه ها، جمله ها و مفاهیم دست می زند، اما فرایند پژوهش در اینجا متوقف نشده و به جای تمرکز بر فراوانی داده ها، ارائه تحلیل آماری از آن، پژوهشگر توجه خود را به استفاده از واژه ها در هر بافت خاص معطوف می کند (تبریزی، ۱۳۹۳: ص ۱۳۳). موضوع دیگر در تحلیل محتوی، نوع رویکرد، رهیافت یا منطق مورد استفاده در آن است. در تحلیل محتوی سه رویکرد سنتی، هدایت شده و جامع برای کاربرد تحلیل محتوا مطرح است و تفاوت عمده این رویکردها در چگونگی کدگذاری، اساس کدها و چالش های مربوط به درستی داده ها است (قائدی و گلشنی، ۱۳۹۵: ص ۷۲). در این پژوهش از رویکرد هدایت شده استفاده شده است بدین معنی که برای شناخت مفاهیم اصلی دفاعی مرتبط با مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج در دوران دفاع مقدس» از نتایج پژوهش های پیشین به عنوان کدهای اولیه و راهنما استفاده شده است. در نهایت سومین موضوع مرتبط با این مرحله انتخاب منطق پژوهش بر مبنای دو منطق قیاس و استقراء است. در تحلیل محتوی از رویکردهای مختلف قیاسی، استقرائی به تنهایی یا به صورت ترکیبی استفاده می شود (ایمان، ۱۳۹۴: ص ۱۰۹). در این پژوهش در فرایند بررسی سؤالات پژوهش از هر دو منطق قیاس و استقراء استفاده شده است و در واقع رویکرد ترکیبی مدنظر قرار گرفته است (بلیکی، ۱۳۸۴: ص ۱۶۵).

مرحله پنجم) جستجو در متن صحیفه امام و استخراج مفاهیم مرتبط با دفاع

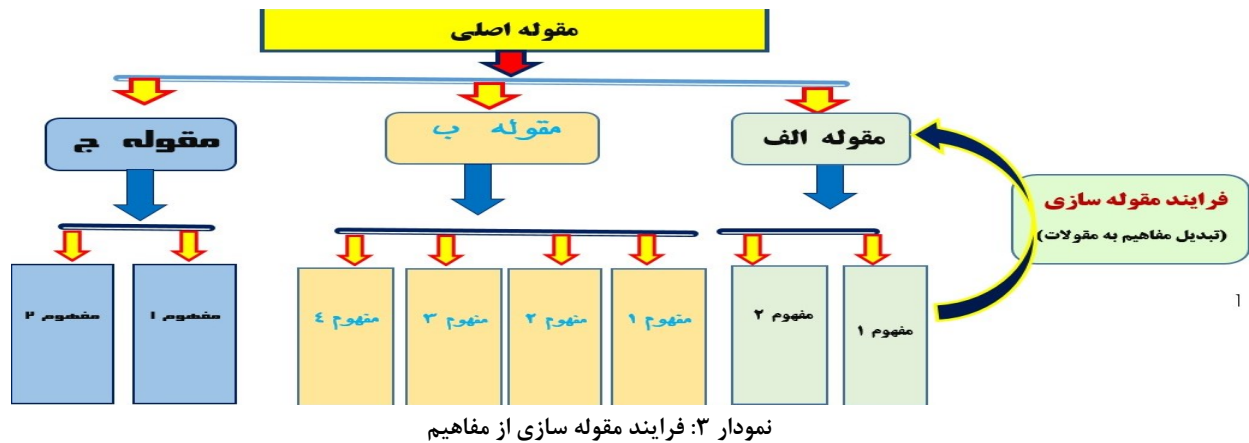
نمودار زیر فرایند استخراج مفاهیم دفاعی مرتبط با مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج در دوران دفاع مقدس» را به تصویر کشیده است. همچنان که در نمودار مشخص است، برای شناخت مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با دفاع در مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج»، ابتدا بر اساس سؤال مربوطه، پیه‌شینه پژوهش باهدف آشنایی با مفاهیم و کلیدواژه‌های مرتبط با این مؤلفه موردبررسی قرار گرفت. بعد از مشخص شدن برخی مفاهیم و کلیدواژه‌های اولیه، متن صحیفه با رویکرد استقرائی موردبررسی و واکاوی قرار گرفت و برخی واژه‌ها و مفاهیم جدید به لیست مفاهیم و واژه‌های اولیه اضافه شدند و لیست نهایی کلیدواژه‌ها مشخص شدند. در مرحله بعد، بر اساس لیست کلیدواژه‌های نهایی، متن صحیفه مجدد موردبررسی و واکاوی قرار گرفته و لیست نهایی مفاهیم مرتبط با مؤلفه موردنظر تدوین شد.

نمودار ۲: مدل فرایند استخراج مفاهیم دفاعی

مرحله ششم) فرایند مقوله‌بندی و تدوین راهبردهای دفاعی

هدف از تحلیل محتوی استخراج پیام‌ها، مفاهیم مرتبط با موضوعات پژوهش از داخل متن مورد تحلیل است. روش تحلیل محتوی کیفی و نظریه داده بنیاد (گراندد تئوری، نظریه زمینه‌ای) از این نظر باهم مشترک هستند که هر دو روش به دنبال استخراج مفاهیم و مقوله‌ها از داخل متن مورد تحلیل هستند، با این تفاوت که هدف از تحلیل محتوی کیفی لزوماً تدوین یک نظریه به شیوه استقراء نیست و اساساً استخراج مفاهیم و مقوله‌ها مدنظر است (نوغانی و همکاران، ۱۳۹۸: ص ۶۹). در نظریه زمینه‌ای و روش‌های تحلیل محتوی، تحلیل داده‌ها با فرایند کدگذاری آغاز می‌شود. کدگذاری فرایندی تحلیلی است که طی آن داده‌ها مفهوم‌گذاری می‌شوند و به هم می‌پیوندند تا مقوله یا نظریه را شکل دهند (استراوس و کوربین، ۱۳۹۱: ص ۲۵). در واقع کدگذاری باز قصد دارد تا داده‌ها و پدیده‌ها را در قالب مفاهیم درآورد (نوغانی و همکاران، ۱۳۹۸: ص ۸۱). در فرایند کدگذاری باز در مرحله کدبندی اولیه مفاهیم زیادی به دست می‌آید. قدم بعدی آن است که باید این کدها یا مفاهیم را بر اساس پدیده‌های کشف شده در داده‌هایی که مستقیماً به پرسش تحقیق مربوط می‌شوند، «دسته‌بندی یا مقوله‌بندی» کرد. در واقع همچنان که در نمودار زیر نشان داده شده است، بعد از مفهوم‌سازی محقق می‌تواند برخی از مفاهیم را که ویژگی مشترکی دارند، از لحاظ معنایی با یکدیگر تناسب دارند و نیز بر موضوع واحدی دلالت دارند را زیر یک مفهوم انتزاعی‌تر که به آن «مقوله» گفته می‌شود، قرار دهد و یک عنوان برای آن‌ها در نظر گیرد (نوغانی و همکاران، ۱۳۹۸: ص ۹۷).

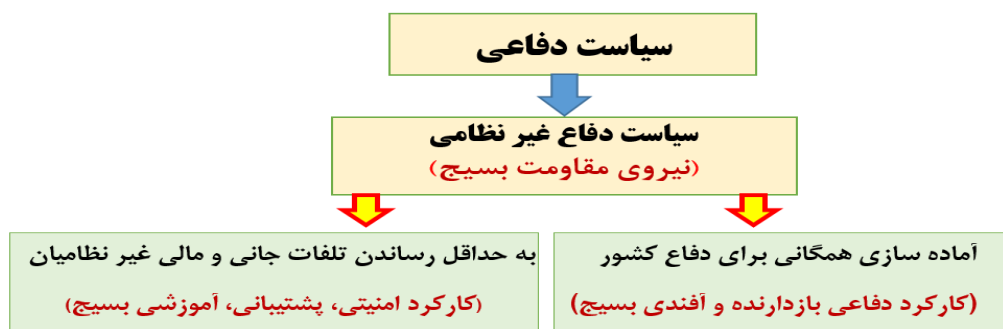
نمودار ۳: فرایند مقوله سازی از مفاهیم

بر اساس فرایند مقوله سازی و با استناد به مفاهیم دفاعی که از متن صحیفه در قالب مرحله قبل استخراج شده بود؛ راهبردهای دفاعی مدنظر حضرت امام در مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج در دوران دفاع مقدس» احصاء و تدوین شد که در بخش یافته‌های تحقیق موردبررسی قرار گرفته است.

۴- یافته‌های تحقیق

۴-۱- مفاهیم مرتبط با کارکردهای بسیج در دوران دفاع مقدس

یکی از ابعاد و مؤلفه‌های اصلی سیاست دفاعی، مؤلفه «سیاست دفاع غیرنظامی» است. منظور از سیاست دفاع غیرنظامی تدابیر و خطی‌های کلی دولت برای زمان جنگ به منظور بهره‌برداری از قابلیت‌های غیرنظامیان در حمایت از سیاست نظامی و عملیات نیروهای مسلح برای دفاع از کشور و نیز کمک به غیرنظامیان برای به حداقل رسانیدن ضایعات و تلفات آن‌ها در برابر حملات متجاوزین است که غالباً در دو بُعد «آماده سازی همگانی برای دفاع از کشور» و «به حداقل رساندن تلفات جانی و مالی غیرنظامیان» قابل طرح می‌باشد. مدل زیر ارتباط بین مؤلفه سیاست دفاع غیرنظامی به عنوان یکی از ابعاد سیاست دفاعی و نقش و کارکرد بسیج را نشان می‌دهد.

مدل ۱: سیاست دفاع غیرنظامی و کارکردهای بسیج در دوران دفاع مقدس
 منبع: (زرقانی، ۱۴۰۰ الف، برگرفته از ابعاد سیاست دفاعی، هانتینگتون)

در بخش روش‌شناسی نحوه احصاء مهم‌ترین مفاهیم مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج در دوران دفاع مقدس» بیان شد. جدول زیر، کلیدواژه‌های اولیه، کلیدواژه‌های نهایی و مفاهیم اصلی مرتبط با مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج» را نشان می‌دهد. همچنان که در جدول مشخص است، در ستون اول کلیدواژه‌ها اولیه مبتنی بر پیشینه پژوهش قرار دارد، ستون دوم، کلیدواژه‌های نهایی مفاهیم این مؤلفه

است که با مراجعه به متن صحیفه کامل و نهایی شده است و در نهایت ستون آخر، مفاهیم نهایی مرتبط با مؤلفه مورد نظر را نشان می‌دهد.

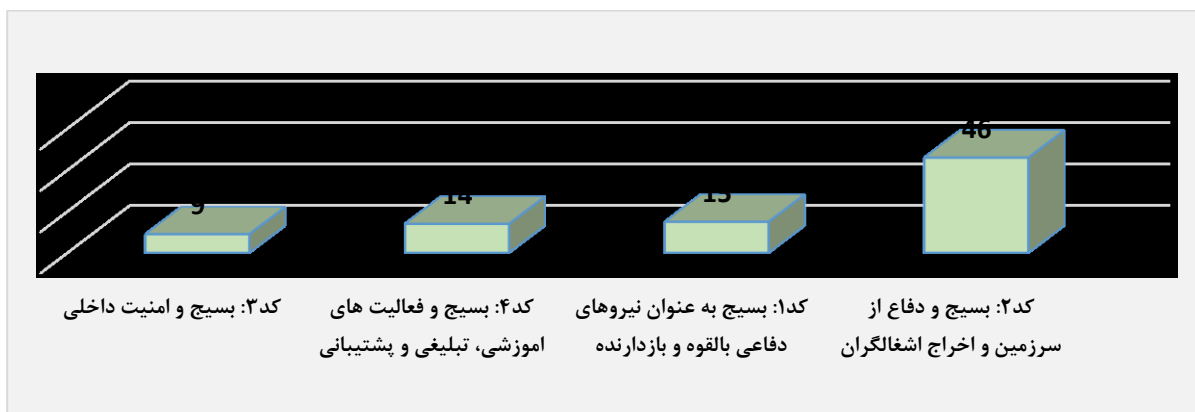
جدول ۱: کلیدواژه‌ها و مفاهیم مرتبط با نقش و کارکرد بسیج از منظر امام (ره)

مفاهیم نهایی	کلیدواژه‌های نهایی	کلیدواژه‌های اولیه
بسیج به‌عنوان نیروهای دفاعی بالقوه و بازدارنده	بسیج، رزمنده، عشایر، اسلام، ارتش بیست‌میلیونی،	بسیج، رزمنده، دفاع،
بسیج و دفاع از سرزمین و اخراج اشغالگران	نیروی نظامی، بسیج عمومی، بسیج مردمی، توده	ارتش بیست‌میلیونی،
بسیج و امنیت داخلی	مردم، دفاع، متجاوز، امنیت، خدمت، حمایت، شهر،	امنیت، خدمت،
بسیج و فعالیت‌های آموزشی، تبلیغی و پشتیبانی	آموزشی، تربیتی، قدرت، پشتیبانی، تبلیغ، فرهنگی، مستضعف، ترور، ضدانقلاب	پشتیبانی

درواقع در پاسخ به سؤال اول که مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج در دفاع مقدس» کدامند، می‌توان گفت چهار مفهوم فوق‌مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با این مؤلفه هستند. مفاهیم چهارگانه فوق‌هرکدام به بخشی از نقش و کارکرد بسیج در دفاع مقدس از منظر حضرت امام می‌پردازند. درواقع نقش و کارکرد بسیج از منظر حضرت امام طیف وسیعی از موارد را شامل می‌شود. در ادامه پژوهش و در بخش بررسی مصادیق، تلاش شده است تا با ذکر مصادیق مختلف از صحیفه حضرت امام این مفاهیم بیشتر مورد بحث و بررسی قرار گیرد.

۴-۲- رتبه‌بندی مفاهیم در مؤلفه نقش و کارکرد بسیج در دفاع مقدس

نمودار زیر رتبه‌بندی مفاهیم چهارگانه مؤلفه «نقش و کارکردهای بسیج» را در دوران دفاع مقدس بر اساس متن صحیفه امام نشان می‌دهد. همچنان که در نمودار زیر مشخص است. مفاهیم چهارگانه دارای میزان فراوانی‌های مختلفی هستند به‌نحوی که میزان فراوانی‌ها از حداکثر ۴۶ مورد تا حداقل ۹ مورد را شامل می‌شود. از نظر رتبه‌بندی مفاهیم بر اساس میزان فراوانی هم در مجموع فراوانی‌ها، مفهوم «بسیج و دفاع از سرزمین و اخراج اشغالگران» با ۴۶ مورد بیشترین میزان فراوانی را به خود اختصاص داده است. این می‌تواند مبین این موضوع باشد که از نظر حضرت امام در بین مجموع مفاهیم این مؤلفه، این مفهوم دارای بیشترین اهمیت می‌باشد. در ادامه مفهوم «بسیج به‌عنوان نیروهای دفاعی بالقوه و بازدارنده» با فراوانی ۱۵ که دارای فاصله زیادی از مفهوم اول می‌باشد در رتبه دوم قرار گرفته است. همچنین مفهوم «بسیج و فعالیت‌های آموزشی، تبلیغی و پشتیبانی» با فاصله کمی از مفهوم دوم یعنی فراوانی ۱۴ رتبه سوم را به خودش اختصاص داده است. در نهایت مفهوم «بسیج و امنیت داخلی» با تعداد فراوانی ۹ آخرین رتبه را دارا می‌باشد.

نمودار ۴: رتبه‌بندی فراوانی مفاهیم مؤلفه «نقش و کارکردهای بسیج» در صحیفه امام

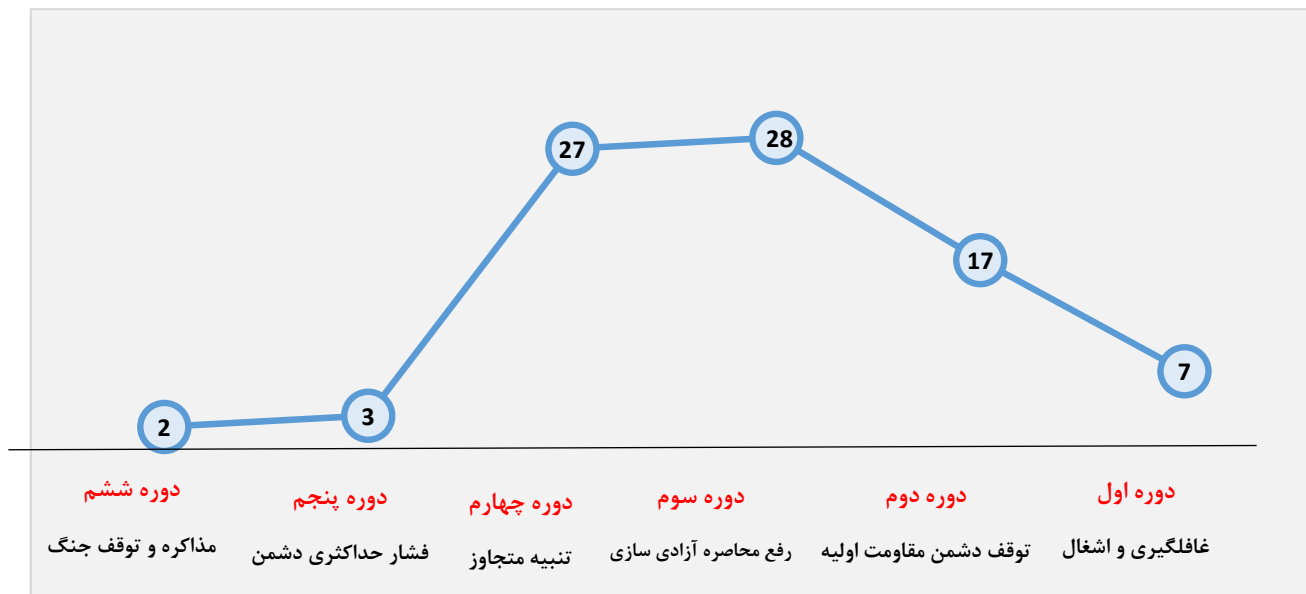
۴-۳- روند تغییر فراوانی مفاهیم مؤلفه «نقش و کارکردهای بسیج در دفاع مقدس» در صحیفه حضرت امام (ره):

در این قسمت به بررسی وضعیت و روند تغییر فراوانی مفاهیم مؤلفه موردنظر پرداخته می‌شود. در واقع در این بخش از پژوهش با این سؤال مواجه هستیم که روند تغییر فراوانی مفاهیم مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج» در دوره‌های مختلف دفاع مقدس چگونه است؟ برای پاسخ به سؤال فوق و بررسی روند تغییر فراوانی مفاهیم این مؤلفه بدین نحو عمل می‌شود که میزان فراوانی هر مفهوم در دوران دفاع مقدس مدنظر قرار گرفته شده است. لازم به یادآوری است که بررسی رتبه‌بندی مفاهیم و روند تغییر مفاهیم مستلزم تقسیم دوران هشت‌ساله دفاع مقدس به دوره‌های فرعی کوتاه‌تری بود که دوره بندی شش مرحله‌ای زیر برای این امر تدوین و ملاک قرار گرفت.

مدیریت نظامی کلاسیک بنی صدر		مدیریت نظامی حضرت امام (جذب و سازماندهی ظرفیت عظیم بسیج مردمی و (مدیریت نظامی توده ای)			
دوره شاغل گیری و اشغال / ۳۱ شهریور ۵۹ تا ۱۰ آبان ۵۹)	دوره توقف پیشروی دشمن و مقاومت های اولیه (آذر ۵۹ تا شهریور ۶۰)	دوره رفع محاصره و آزاد سازی اراضی اشغالی (مهر ۶۰ تا خرداد ۶۱)	دوره تنبیه متجاوز (تیر ۶۱ تا فروردین ۶۵)	دوره فشار حداکثری دشمن (حداکثر مداخله بین المللی) و از دست رفتن بخش عمده اراضی تصرف شده (خرداد ۶۵ تا تیر ۶۷)	دوره پذیرش قطعنامه و پایان جنگ تیر و مرداد ۶۷
دوره اول	دوره دوم	دوره سوم	دوره چهارم	دوره پنجم	دوره ششم اول

نمودار ۵: دوره‌های شش‌گانه دفاع مقدس (زرقانی، ۱۴۰۰: ۳۲۱)

بر مبنای دوره‌های شش‌گانه دفاع مقدس، می‌توان میزان فراوانی هر مفهوم را موردبررسی قرارداد و روند تغییر این مفاهیم را در قالب نمودار به تصویر کشید. نمودار زیر بر همین اساس ترسیم و روند تغییر فراوانی مفاهیم مؤلفه «نقش و کارکردهای بسیج» در آن به تصویر کشیده شده است:

نمودار ۶: روند تغییر فراوانی مفاهیم «نقش و کارکردهای بسیج» در دوره‌های دفاع مقدس

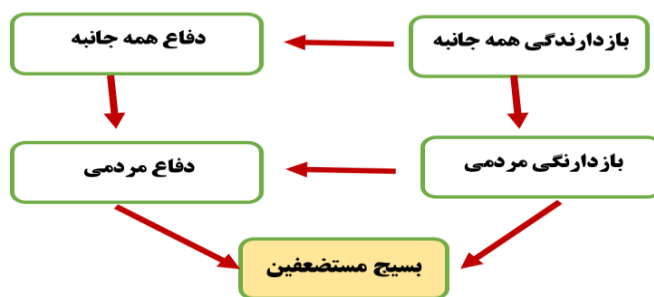
همچنان که در نمودار فوق مشخص است؛ روند استفاده از مفاهیم مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج» روندی یکنواخت و خطی ندارد و دارای فراز و فرود است. بدین ترتیب بیشترین فراوانی مفاهیم این مؤلفه مبتنی بر متن صحیفه امام (ره) به دوره سوم با ۲۸ فراوانی و دوره چهارم با ۲۷ فراوانی برمی‌گردد. دوره دوم با ۱۷ فراوانی و دوره اول با ۷ فراوانی در جایگاه سوم و چهارم قرار دارد. در نهایت دوره

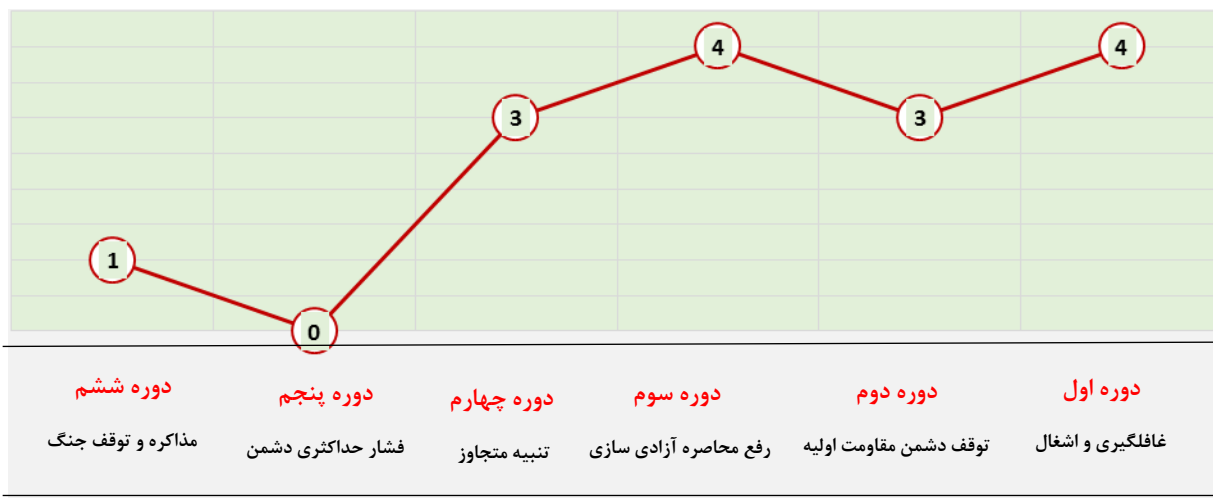
پنجم و ششم با ۳ مورد و ۲ مورد کمترین فراوانی را دارند. نمودار بالا نشان می‌دهد در دو دوره دفاع مقدس یعنی دوره سوم بانام «رفع محاصره و آزادسازی» و دوره چهارم بانام «تنبیه متجاوز» حضرت امام بیشترین استفاده را از مفاهیم مؤلفه «کارکردهای بسیج» داشته‌اند. برای درک بهتر موضوع و همچنین ذکر مصادیقی از صحیفه حضرت امام، روند تغییر مفاهیم چهارگانه این مؤلفه به تفکیک موردبررسی قرار می‌گیرد.

۱) مفهوم «بسیج به‌عنوان نیروهای دفاعی بالقوه و بازدارنده»

استراتژی بازدارندگی مردمی در زمره مهم‌ترین راهبردهای دفاعی کشورهایی محسوب می‌شود که بالقوه در معرض خطر تهاجم یا تجاوز دشمن قرار دارند. این سیاست دارای دو بعد دفاعی و تبلیغی است. در بعد دفاعی، کشور در معرض هجوم می‌گردد با افزایش منابع داخلی قدرت و بسیج نیروهای نظامی و مردمی و تسلیحات و جنگ‌افزار، برتری خود را بر توان نظامی بالقوه دشمن نشان دهد تا از این رهگذر، او را از اقدام تجاوزکارانه یا از تداوم اشغال بازدارد و یا با به رخ کشیدن نیروی مقاومت مردمی و قابلیت آماده‌سازی نظامی از طریق بسیج دفاعی و تشکیل نیروهای غیرنظامی، در اراده تجاوزگری دشمن تزلزل ایجاد کند و او را از اقدام به هجوم یا تجاوز احتمالی بر حذر دارد. این موضوع نقشی بنیادین در راهبرد دفاعی امام داشت. یکی از مهم‌ترین کارکردهای بسیج مردمی از نظر حضرت امام، نقش آن به‌عنوان یک نیروی دفاعی بالقوه و بازدارنده در مقابل محاسبات و برنامه‌ریزی‌های دشمنان است. در واقع بسیج درحالی که در شرایط عادی هیچ هزینه‌ای از حیث نیروی انسانی به کشور تحمیل نمی‌کند، در صورت لزوم به صفا مستحکم از نیروهای مردمی تبدیل می‌شود که هر بخش آن در عین استقلال، به اهداف ارتش کلاسیک کشور مدد می‌رساند (نواده توپچی و فتاحی، ۱۳۸۶: ۲۱۵). در واقع می‌توان بازدارندگی همه‌جانبه را به رویکرد مبتنی بر تقویت نیروی بسیج مستضعفین و برجسته‌سازی نقش این نیرو در پیشبرد سیاست دفاعی ایران ارجاع داد. بازدارندگی مردمی بر پایه بسیج و در قالب بسیج مستضعفین، نوعی الگوی بومی در حوزه دفاع بر اساس مزیت‌های دفاع مردمی است که بر امکان بسیج عظیم توده‌ها در شرایط بحرانی استوار است (قیصری و خضری، ۱۳۹۵: ص ۶۳) و تجربه دفاع مقدس به‌خوبی این کارکرد بسیج را به رخ جهانیان کشید. نمودار زیر ارتباط بین بازدارندگی همه‌جانبه و قابلیت‌های بسیج مستضعفین را به تصویر کشیده است.

نمودار ۷: ارتباط بازدارندگی همه‌جانبه با بسیج مستضعفین (قیصری و خضری، ۱۳۹۵: ص ۶۴)

نمودار ۸: روند تغییر فراوانی مفهوم «بسیج به عنوان نیروهای دفاعی بالقوه و بازدارنده» در دفاع مقدس

جدول ۲: مصادیق مرتبط با مفهوم «بسیج به عنوان نیروهای دفاعی بالقوه و بازدارنده» در صحیفه امام

باید یاد بگیرید و یاد بدهید که یک مملکت بعد از یک چند سالی بشود یک کشوری با ۲۰ میلیون جوان که بیست میلیون تنگدار داشته باشد. بیست میلیون ارتش داشته باشد و این یک همچو مملکتی آسیب بردار نیست.	ج ۱۱: ۱۲۲
از جهت دفاع از مملکت و اسلام ما باید مهیا بشویم. مهیا شدن یکی این است که با قوه، چه قوه افرادی و چه قوای دیگر، باید مهیا بشود... دشمنان بتر سند از قوهی شما. هم باید تجهیزات مهیا بشود به قدری که بتر ساند دشمنها را و هم باید قوای افراد، قوای نظامی، قوای چریکی، قوای پارتیزانی باید مهیا بشود و هم قوه ایمان باید زیاد بشود.	ج ۱۲: ۲۴۰
ان شاءالله، آن بسیج عمومی که برای یادگرفتن باشد، هم تعلیمات دینی و یادگرفتن قرآن و کتاب و هم تعلیمات نظامی و اینها، یک کشور نظامی بشود؛ نظامی - الهی. یک همچو کشوری که این طور شد، دیگر کسی به آن طمع نمی کند؛ برای اینکه می داند ضررش بیشتر از نفعش است.	ج ۱۷: ۱۵۶
امروز ایران، با همه ی گرفتاریها و کارشکنیها و حصر و سدها، در صدد است تمام جوانان خود را تعلیم نظامی دهد و تاکنون، به طوری که گزارش می دهند، قریب یک میلیون رزمنده ی ذخیره تعلیم دیده دارد که به محض آنکه لازم شود، با یک هشدار برای دفاع از میهن اسلامی خود مجهز و مسلح می شوند.	ج ۱۸: ۹۴
اسلام در بعد نظامی، به همه ی کسانی که صلاحیت دفاع از کشور را دارند برای مواقع اضطراری تعلیم نظامی می دهد؛ و در این مواقع بسیج عمومی را اختیاری و احیاناً اجباری می کند. در حال عادی برای دفاع از مرزها و تنظیم شهرها نیروی مؤمن ورزیده تربیت می کند.	ج ۱۹: ۳۴۳
قضیه ی بسیج همان مسئله های است که در صدر اسلام بوده است. وقتی جنگ می شد، طوایف مختلف می آمدند و به جنگ می رفتند و این مسئله ی جدیدی نیست و در اسلام سابقه داشته است و چون مقصد ما اسلام است، باید هر جوانی یک نیرو باشد برای دفاع از اسلام و همه ی مردم و هر کس در هر شغلی که هست مهیا باشد برای جلوگیری از کفر و الحاد و هجوم بیگانگان...	ج ۱۹: ۲۲۰
نیروهای نظامی ما هرگز نباید از کید و مکر دشمنان غافل بمانند. در هر شرایطی باید بنیه ی دفاعی کشور در بهترین وضعیت باشد... باید خطر تهاجم جهان خواران در شیوه ها و شکل های مختلف را جدی تر بدانند و فعلاً چون گذشته تمامی نظامیان، اعم از ارتش و سپاه و بسیج در جبهه ها برای دفاع در برابر شیطنت استکبار و عراق به مأموریت های خود ادامه دهند.	ج ۲۱: ۹۴

نمودار بالا روند تغییر مفهوم «بسیج به عنوان نیروی دفاعی بالقوه و بازدارنده» را در طی شش دوره دفاع مقدس به تصویر کشیده است. بر اساس نمودار، دوره اول و سوم دفاع مقدس با ۴ فراوانی در جایگاه اول قرار می گیرند و بعد از آن دو دوره دوم و چهارم دفاع مقدس با فراوانی مشابه برابر ۳ در جایگاه دوم قرار دارند. این امر بدان معناست که حضرت امام برای تبیین و تبلیغ این مفهوم دوره های اول تا چهارم را ضروری تر تشخیص دادند و لذا در قالب سخنرانیها و ابلاغ پیام های خود بر روی قدرت بازدارندگی بسیج تأکید

داشته‌اند. به‌ویژه این امر در دوره اول و سوم دفاع مقدس موضوعیت بیشتری دارد. در دوره پنجم و ششم نیز بر اساس نمودار فوق‌الذکر کمترین میزان فراوانی این مفهوم وجود دارد. در جدول زیر مصادیقی از جلدهای مختلف صحیفه امام در مورد این مفهوم ذکر می‌گردد.

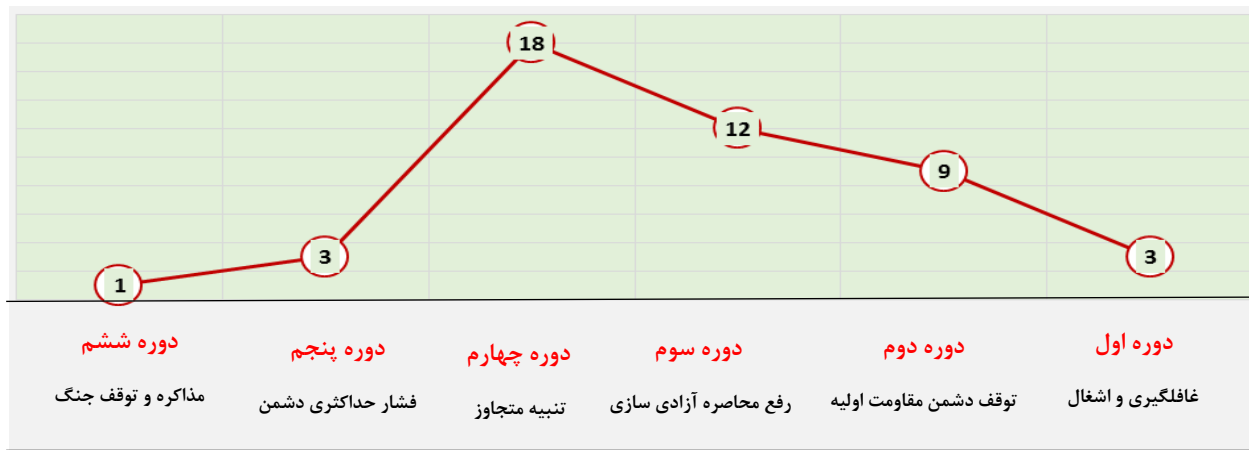
۲) مفهوم «بسیج، دفاع از سرزمین و اخراج اشغالگران»

دومین مفهوم مرتبط با مؤلفه نقش و کارکردهای بسیج مفهوم «بسیج، دفاع از سرزمین و اخراج اشغالگران» می‌باشد. فروپاشی ساختار ارتش شاهنشاهی و کاهش تعداد زیادی از فرماندهان و نیروهای آن به دلیل اخراج، بلا تکلیفی، بازنشستگی اجباری و... از یکسو و تازه تأسیس بودن سپاه پاسداران و درگیری بیشتر نیروهای آن در مبارزه با ضدانقلاب و امنیت داخلی از سوی دیگر، منجر به غافلگیری نیروی نظامی ایران در مقابل حمله همه‌جانبه رژیم بعث در ابتدای جنگ تحمیلی شد و از این‌رو علیرغم رشادتها و جان‌نثاری‌های رزمندگان ارتشی، سپاهی و مردمی مناطق و شهرهایی از میهن اسلامی به اشغال نظامیان عراقی درآمد. سرلشکر صفوی به‌عنوان یکی از مطلع‌ترین افراد در جریان دفاع مقدس در مورد نقش بسیار برجسته بسیج مردمی در جلوگیری از پیشروی دشمن و سپس اخراج اشغالگران چنین می‌گویند: ... بسیج مردمی در جلوگیری از پیشروی دشمن در چند ماه اول جنگ و متوقف کردن ارتش بعث عراق در شهرهای مختلف مانند سو سنگرد، آبادان، خرم‌شهر و گیلان غربی نقش به‌سزایی داشت. با شروع عملیات آفندی، ما استراتژی جنگ انقلابی را برای بازپس‌گیری مناطق اشغال شده بر اساس توان نیروهای بسیجی تدارک دیدیم. به‌صورتی که تقریباً بازپس‌گیری مناطق اصلی از مهر ۶۰ تا خرداد ۶۱ در ۹ ماه با حضور بسیجیان در عملیات‌های بزرگی همچون شکست حصر آبادان، آزادی بستان، عملیات فتح‌المبین در تمام مناطق غرب رود کرخه، عین‌خوش و دشت عباس در حدود ۳۰۰۰ کیلومتر صورت گرفت. در سوم خرداد سال ۶۱ نیز خرم‌شهر، جفیر و پادگان حمید در مساحتی حدود ۵۰۰۰ کیلومتر آزاد شد و ما به مرزهای بین‌المللی رسیدیم که همه این پیروزی‌ها با کمک ظرفیت نیروهای بسیجی به دست آمد. این پیروزی‌ها ثمره حضور بسیج در لشکرها و تیپ‌های نیروی زمینی سپاه پاسداران بود (صفوی، ۱۳۸۷: ص ۴).

درواقع اولین و مهم‌ترین تجلی عینی بسیج هنگامی بود که جنگ تحمیلی آغاز شده و ارتش کلاسیک ایران به‌تنهایی یارای مقابله همه‌جانبه با نیروهای صدام را نداشت و در این شرایط بود که امام (ره) ضرورت استفاده از نیروهای مردمی را که در جریان انقلاب نیز تأثیر خود را نشان داده بودند، به مسئولین و همین‌طور ملت ایران گوشزد فرمودند و به فاصله‌ی اندکی از فرمان ایشان مبنی بر حضور در جبهه‌های جنگ، نیروهای مردمی از اقصی نقاط کشور و از اقشار مختلف جامعه و به‌خصوص جوانان راهی میدان جنگ شدند، البته شایان‌ذکر است در یک سال اول جنگ که بنی‌صدر رئیس‌جمهور وقت ایران، فرماندهی کل قوا را بر عهده داشت، صرفاً بر ارتش کلاسیک اتکا و اکتفا کرده و با خلع او از این مقام بود که نیروهای مردمی به‌صورت سازمان‌یافته‌تر راهی جبهه‌های جنگ شدند. از این‌رو یکی دیگر از کارکردهای اصلی بسیج مردمی حضور مستقیم در مناطق عملیاتی و جلوگیری از پیش‌روی دشمن در ماه‌های اولیه جنگ و سپس شرکت در عملیات آفندی و بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغال شده از نیروی‌های بعثی بود. روند تکرار این مفهوم در دوره‌های شش‌گانه دفاع مقدس در نمودار زیر به تصویر کشیده شده است.

نمودار بالا روند تغییر مفهوم «بسیج دفاع از سرزمین و اخراج اشغالگران» را در طی شش دوره دفاع مقدس به تصویر کشیده است. همچنان که در شکل مشخص است، نمودار از دوره اول دفاع مقدس سیر صعودی را شروع می‌کند و بعداً این‌که در دوره چهارم به بالاترین فراوانی مفهوم می‌رسد، از دوره چهارم به بعد سیر نزولی به خود گرفته و در دوره ششم دفاع مقدس با کاهشی شدید به فراوانی ۱ می‌رسد. بالاترین میزان فراوانی این مفهوم در دوره چهارم دفاع مقدس با ۱۸ مورد قرار دارد و بعداً آن به ترتیب دوره‌های سوم با ۱۲ مورد و دوم با ۹ مورد قرار دارند. بر این اساس می‌توان گفت در طی این سه دوره ما شاهد بیشترین حجم پیام‌های مرتبط با این مفهوم

در سخنرانی‌ها و ابلاغ پیام‌های ایشان هستیم. دوره پنجم و ششم از نظر فراوانی این مفهوم در حداقل حالت قرار دارند و در دوره ششم فراوانی به ۱ مورد می‌رسد. در جدول زیر به برخی مصادیق مربوط به مفهوم مذکور در صحیفه امام اشاره شده است.

نمودار ۹: روند تغییر فراوانی مفهوم «بسیج و دفاع از سرزمین و اخراج اشغالگران» در دوران دفاع مقدس

جدول ۳: مصادیق مرتبط با مفهوم «بسیج دفاع از سرزمین و اخراج اشغالگران» در صحیفه امام

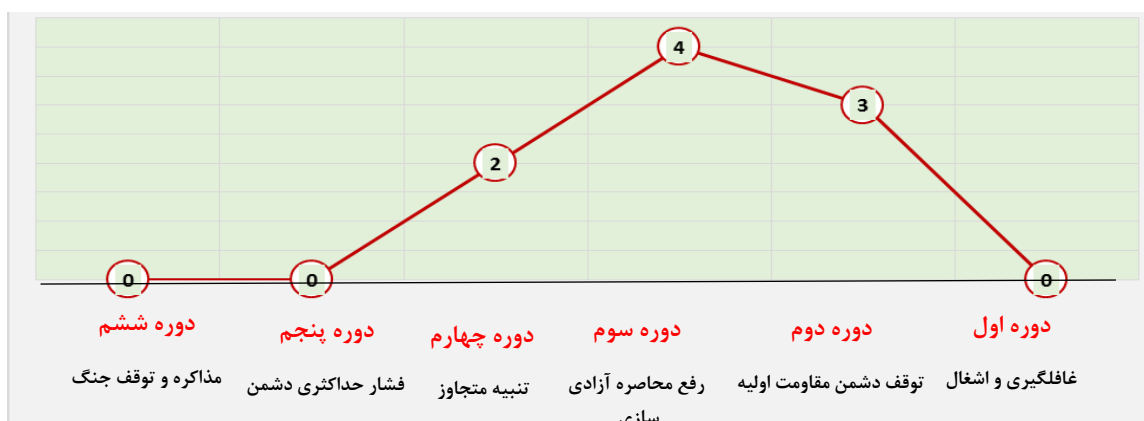
ج ۱۳: ۲۷۲	این جانب اولاً به ملت ایران هشدار می‌دهم که به حال آماده‌باش باشد که اگر خدای نخواسته محتاج به بسیج عمومی شد و امر به جهاد مقدس عمومی داده شد، فوراً به میدان رفته و از دین خدا و کشور اسلامی دفاع نمایند...
ج ۱۳: ۵۲۰	الآن بحمدالله پاسدار و پاسبان و ژاندارمری و ارتش و عشایر و سایر قوای مردمی و بسیج و همه‌ی این‌ها هماهنگ‌اند و قدرت باطل را در هم کوفته‌اند و خواهند کوبید.
ج ۱۵: ۳۸۶-۳۸۷	رحمت و برکات خداوند بزرگ بر بسیج مستضعفان که به‌حق پشتوانه‌ی انقلاب اسلامی است... شما ملت معظم که می‌خواهید از دین خدا دفاع کنید و نگهبان کشور امام زمان (عج) باشید... از شرکت در بسیج مستضعفان برای حراست از کشور اسلامی کوشا باشید.
ج ۱۷: ۴۰۲	ما یک ارتش جدای از سپاه و سپاه جدای از کمیته و کمیته جدای از بسیج و همه‌ی این‌ها جدای از عشایر نداریم. چند تا برادر که هرکدام اسم دارند، اسمشان مختلف است اما گروه‌های مختلف نیستند، برادرند. روح آن‌ها یکی است... و این سبب شده است که شماها توانستید این همه قدرت‌های بزرگ را بشکنید و در مقابل تمام قدرت‌ها در عالم بایستید... و ما ایستاده‌ایم در مقابل دفاع از کشور خودمان...
ج ۲۱: ۴۳۱	قوای مسلح، از ارتش و سپاه و ژاندارمری و شهربانی تا کمیته‌ها و بسیج و عشایر ویژگی خاص دارند. اینان که بازوان قوی و قدرتمند جمهوری اسلامی می‌باشند و نگهبان سرحدات و راه‌ها و شهرها و روستاها و بالاخره نگهبانان امنیت و آرامش‌بخشان به ملت می‌باشند...
ج ۱۶: ۹۲	خدای تبارک و تعالی به داد ما رسید، به داد کشور ما رسید، به داد ملت ما رسید و شما جوان‌ها را بسیج کرد، بسیج الهی شما را کرد که حفظ کنید این کشور را و دست رد به سینه‌ی تمام شیاطین و قدرتمندان بزنید و شما پیروز هستید.

۳) مفهوم «بسیج و امنیت داخلی»

تشکیل بسیج می‌تواند یکی از سرفصل‌های تحول‌زا در کشور ما محسوب شود. بسیج با انواع کارکردهای سخت و نرم خود حوزه‌های مختلفی از روابط ملی و بین‌المللی را تحت تأثیر قرار داده است. در حوزه سخت‌افزاری نیروی بسیج با تنوعی از کارکردهای خود که مبتنی بر به‌کارگیری وسیع نیروهای انسانی پرتانگیزه بوده خود را در صحنه‌های مختلف به‌ویژه در جنگ تحمیلی و حفظ امنیت سخت‌افزاری در کشور به‌خوبی نشان داده است (زمانی، ۱۳۸۷: ص ۵۲). از مهم‌ترین کارکردهای بسیج مردمی در طول دفاع مقدس،

نقش آن‌ها در کمک به مأمورین انتظامی در برقراری نظم و امنیت، مبارزه با ضدانقلاب و تروریست‌ها، تأمین امنیت مراکز و زیرساخت‌های شهری، پشتیبانی از جبهه‌های جنگ، تسهیل مشارکت و همراه کردن مردم با شرایط و فرماندهی جنگ و... بود (عامری، ۱۳۹۹: ص ۲). سرلشکر صفوی در زمینه نقش بسیج در تأمین امنیت داخل چنین می‌گوید: «... من که خودم در کردستان مسئولیت داشتم با اطمینان می‌گویم که ایجاد امنیت پایدار و آرامش و مقابله با گروهک‌های ضدانقلاب که شهرهای کردستان را به تصرف درآورده بودند، بدون حضور بسیج امکان‌پذیر نبود. بعضی شهرها در آن مناطق از حاکمیت جمهوری اسلامی ایران خارج شده بود (صفوی، ۱۳۸۷: ص ۴). همچنین نقش بسیج در تأمین امنیت پایتخت بسیار حائز اهمیت بوده است. عملکرد بسیج در مرکزیت کشور به‌ویژه با شروع جنگ تحمیلی نشان از موفقیت چشمگیر این نهاد نوپای انقلاب و مردمی می‌دهد. به‌گونه‌ای که اگر نبود حضور و آمادگی اعضای بسیج در عرصه تأمین امنیت شهر تهران، هر لحظه خطر عوامل داخلی و گروه‌های مسلح سرسپرده به استکبار و آمریکای جنایتکار زمینه تزلزل حاکمیت را فراهم می‌نمود (دوهفته‌نامه پیام انقلاب، ۱۳۵۹: ص ۸۱).

نمودار ۱۰: روند تغییر فراوانی مفهوم «بسیج و امنیت داخلی» در دوران دفاع مقدس

جدول ۴: مصادیق مرتبط با مفهوم «بسیج و امنیت داخلی» در صحیفه امام

قوای انتظامی ما، ارتش ما، ژاندارمری ما، سپاه پاسداران ما، این‌ها و همین‌طور بسیج ملی ما، بسیج اسلامی ما، این‌ها باید همیشه مراقب باشند. رفت‌وآمدهای مشکوک را در نظر داشته باشند و اگر دیدند اطلاع بدهند به مراکز که باید اطلاع بدهند...	ج ۱۳: ۱۴۹
افسران، درجه‌داران و سربازان رشید اسلام، شما خوب می‌دانید که منافقین که امروز به‌عنوان طرفداران پروپاقرص «بعضی‌ها» اطراف آن‌ها را گرفته‌اند و به بهانه‌ی طرفداری از آنان دست به انفجار و درگیری مسلحانه می‌زنند و هرروز در گوشه‌های تشنج می‌آفرینند... شما ارتشیان و پاسداران، بسیج، ژاندارمری و شهربانی و تمامی نیروهای مردمی مسلح و تمامی مردمی که جانتان را برای اسلام و ایران فدا می‌کنید، به هوش باشید که اسلام را معیار حرکت‌های خود قرار دهید.	ج ۱۴: ۴۷۵-۴۷۴
رزمندگان و قوای مسلح نظامی و غیرنظامی و کمیته‌ها و نیروهای مردمی از عشایر و سایر قشرها در پیشبرد جنگ در جبهه‌ها و در جلوگیری از شرارت منافقان و منحرفان با تشریک‌مساعی و کمک اطلاعاتی میلیونی مردم متعهد از کوشش شبانه‌روزی دریغ نمایند.	ج ۱۵: ۳۸۸
من از همه‌ی قوای مسلح، چه ژاندارمری، چه ارتش، چه سپاه پاسداران، چه کمیته‌ها، چه بسیجی‌ها و سایرین باید تشکر کنم که با قدرت خود این جمهوری اسلامی را تثبیت کردند و دشمنان ما چه در داخل و چه در خارج باید بدانند که جمهوری اسلامی به کوری چشم ابرقدرت‌ها و به کوری چشم امثال منافقین و مخالفین با جمهوری اسلامی، تثبیت شده است و خللی ان‌شاءالله، در او وارد نخواهد شد.	ج ۲۰: ۱۴۹

نمودار فوق نشان‌دهنده روند تغییر فراوانی مفهوم «بسیج و امنیت داخلی» در شش دوره دفاع مقدس می‌باشد. بر اساس این نمودار، دوره سوم دفاع مقدس با فراوانی اندک ۴ مورد در رتبه اول قرار دارد و بعد از آن دوره‌های دوم و چهارم با فراوانی محدود ۳ و ۲ مورد

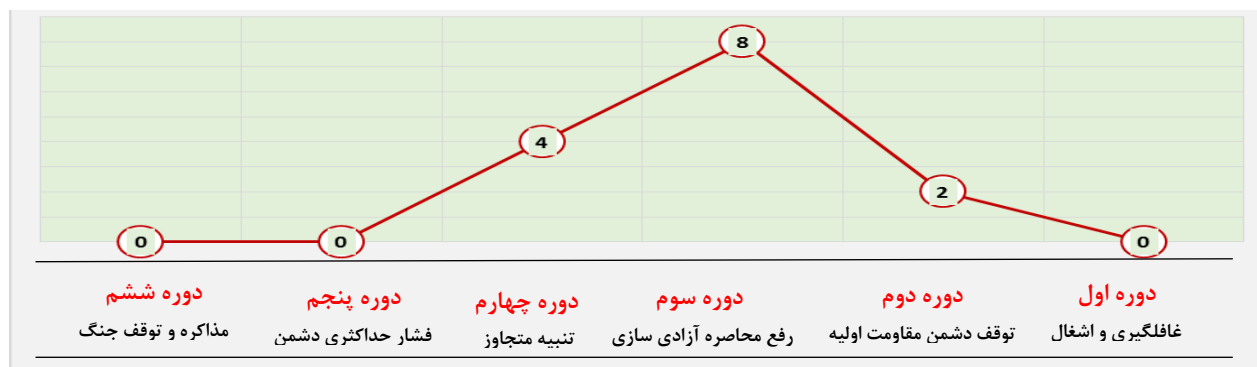

قرار دارند. بر این اساس، به نظر می‌رسد در دوره دوم و سوم دفاع مقدس شرایط به نحوی بوده است که حضرت امام در سخنان خود بر بسط و تبیین این کارکرد بسیج تأکید داشته‌اند. در ادامه مطلب به برخی مصادیق این مفهوم در صحیفه حضرت امام اشاره می‌شود.

۴) مفهوم «بسیج و فعالیت‌های آموزشی، تبلیغی و پشتیبانی»

در اندیشه امام (ره) بسیج نهادی است اجتماعی با ابعاد متعدد. در این نگرش، بسیج دیگر صرفاً سازمانی نظامی نیست که فقط در زمان جنگ و برای دفاع در مقابل دشمن شکل گرفته باشد، بلکه نهادی است وسیع و پاسخگوی نیازهای اساسی و حیاتی جامعه؛ و با اجزای دیگر نظام، چنان هماهنگی و پیوندی دارد که فروپاشی آن جز با انحلال جامعه ممکن نیست. هر نهاد اجتماعی با از بین رفتن ضرورتش، خودبه‌خود مضمحل می‌شود، پس بسیج هم اگر صرفاً نهادی شبه‌نظامی و در خدمت منافع جمهوری اسلامی در جبهه‌های جنگ بود، با اتمام دفاع مقدس، باید از بین می‌رفت؛ اما بسیج در صورتی می‌تواند نهادی جامع و شامل جهات متعدد و پایدار شناخته شود که نیازهای دائمی و باورها و ارزش‌های فرهنگی پدیدآورنده آن به روشنی تعریف شوند؛ این نیازها ممکن است اقتصادی، سیاسی، فرهنگی و یا نظامی باشند، نهاد بسیج نیز کارکردهای گوناگون دارد و به نیازهای متعدد پاسخ می‌دهد؛ چنانکه در تثبیت ابعاد سیاسی-اجتماعی نظام و در دفاع هشت ساله، در برابر دشمنان نقش مؤثر خود را ایفا کرده و همان‌طور که در دو بخش قبل ذکر شد، در بیرون راندن متجاوزان از کشور و همین‌طور به‌عنوان یک نیروی دفاعی بالقوه و بازدارنده تأثیری انکارناپذیر از خود برجای گذاشت. در اندیشه دفاعی امام خمینی (ره) علاوه بر آمادگی رزمی، آمادگی روحی، آماده‌سازی افکار عمومی داخلی و توجیه افکار عمومی بین‌المللی جلوه‌های خاص داشته است. در بعد دفاعی، امام راحل بر تحکیم دو جبهه رزمی و معنوی تأکید داشتند و در این خصوص، به آمادگی دفاعی نیروهای غیرنظامی و نیز بسیج معنوی و ارتقای روحیه ایمانی توجه می‌ورزیدند و در بعد سیاسی-تبلیغی، بر انگیزه‌های انسانی و اهداف دفاعی ایران در جنگ تحمیلی و نیز تبلیغات داخلی برای توجیه افکار عمومی مردم ایران با اهتمام به نقش روحانیون در مقام گروه پیش‌تاز تأکید می‌کردند تا از این رهگذر، اراده مستحکم ملی برای دفاع مقدس را به دشمنان بنمایانند و آنان را از تداوم اشغال سرزمین اسلامی بازدارند (دهشیری، ۱۳۷۹: ص ۱۴۷).

مفهوم «بسیج و فعالیت‌های آموزشی، تبلیغی و پشتیبانی» آخرین مفهوم مؤلفه «نقش و کارکردهای بسیج» می‌باشد که در دوره‌های شش‌گانه دفاع مقدس موردبررسی قرار می‌گیرد. حضرت امام در خصوص این نوع کارکرد بسیج می‌فرمایند که بسیج خصوصاً بسیج مردمی به‌عنوان بزرگ‌ترین پشتوانه انقلاب و کشور می‌باشد و همچنین بسیج نقش مهمی در تربیت جوانان و رزمندگان دارد و در کنار این کارکردها به آموزش مهارت‌های نظامی در خصوص دفاع از کشور و سرزمین نیز می‌پردازد.

نمودار ۱۱: روند تغییر فراوانی مفهوم «بسیج و فعالیت‌های آموزشی، پشتیبانی» در دوران دفاع مقدس

در نمودار فوق روند تغییر فراوانی مفهوم بسیج و فعالیت‌های آموزشی، تبلیغی و پشتیبانی) را بر اساس میزان فراوانی در دوره‌های شش‌گانه دفاع مقدس نشان می‌دهد. همانند مفهوم قبل، در این مفهوم نیز، نمودار از شکل ظاهری و رتبه‌بندی تقریباً یکسانی برخوردار است. بدین ترتیب که بالاترین میزان فراوانی در نمودار به دوره سوم دفاع مقدس برمی‌گردد و از این‌رو می‌توان گفت در بیانات و پیام‌های حضرت امام در طول دوره سوم بیشترین پیام مرتبط با این مفهوم وجود داشته است و به عبارت دیگر، در این دوره حضرت امام بر کارکرد فرهنگی، آموزشی، پشتیبانی بسیج تأکید داشتند. بعد از دوره سوم، دوره و چهارم و بعد دوم در رتبه بعدی قرار می‌گیرند. در ادامه مطلب به برخی مصادیق این مفهوم در صحیفه حضرت امام اشاره می‌شود.

جدول ۵: مصادیق مرتبط با مفهوم «بسیج و فعالیت‌های آموزشی، تبلیغی و پشتیبانی» در صحیفه امام

بسیج مستضعفان در تعلیم و تربیت به جوانان و نوجوانان مساعی جمیله‌ی خود را روزافزون کند... و شورای انقلاب فرهنگی کوشش کنند که با کمک مستضعفان و دانشمندان، دانشگاه‌ها باز و به کار خود ادامه دهند؛ و ملت شریف که انقلاب اسلامی را به پیش بردند... در شرکت در بسیج مستضعفان و تعلیم و تربیت دیدن برای حراست از اسلام عزیز کوشا باشند.	ج ۱۵: ۳۸۸
این‌جانب از ملت شریف ایران و از جوانان برومند که از بسیج عمومی استقبال نمودند تشکر می‌کنم، امید آن دارم که در بسیج همه‌جانبه‌ی آموزش نظامی و عقیدتی و اخلاقی و فرهنگی با تأیید خداوند متعال موفق شوند... در همین پیام و در فرازی دیگر می‌فرمایند: من امیدوارم که این بسیج عمومی اسلامی، الگو برای تمام مستضعفین جهان و ملت‌های مسلمان عالم باشد.	ج ۱۲: ۱۶۰-۱۵۹
نقش جهاد سازندگی در جنگ، کمتر از نیروهای نظامی نبوده و نیست و این اقراری است مکرر از سوی فرماندهان ارتشی و سپاهی ما که اگر جهاد نبود پیروزی با این سرعت به دست نمی‌آمد... امروز در گوشه و کنار کشور و در میان دورافتاده‌ترین روستاهای محروم و بد آب‌وهوا که قدم بگذارید با ایثارگران بسیجی جهاد سازندگی مواجه می‌شوید که... با تمام وجود در از بین بردن کمبودها و مشکلات و بیماری‌ها و نارسایی‌های مردم کوشش می‌نمایند...	ج ۱۶: ۳۸۸
ملت و دولت و مسئولین و ارتش و سپاه و بسیج و نیروهای مردمی و همه‌ی اقشار دلاور کشورمان در آمادگی کامل به سر می‌برند و همه اهل جنگ و هنرآفرینان مدرسه‌ی عشق و شهادت‌اند و به‌خوبی از پس توطئه‌های استکبار و ایادی جاسوس و منافق آنان برآمده‌اند و... هم‌اکنون نیز به سازمان‌دهی و بسیج و تشکل مردم ستم‌دیده‌ی عراق پرداخته‌اند که این از مهم‌ترین خواسته‌ها و هدف‌های ما بوده است.	ج ۲۰: ۳۳۱
ان شاءالله، آن بسیج عمومی که برای یادگرفتن با شد، هم تعلیمات دینی و یادگرفتن قرآن و کتاب و هم تعلیمات نظامی و این‌ها، یک کشور نظامی بشود؛ نظامی - الهی. یک همچو کشوری که این‌طور شد، دیگر کسی به آن طمع نمی‌کند.	ج ۱۷: ۱۵۶
امروز یکی از ضروری‌ترین تشکل‌ها، بسیج دانشجو و طلبه است. طلاب علوم دینی و دانشجویان دانشگاه‌ها باید با تمام توان خود در مراکزشان از انقلاب و اسلام دفاع کنند و فرزندان بسیجی‌ام در این دو مرکز، پاسدار اصول تغییرناپذیر «نه شرقی و نه غربی» باشند... باید بسیجیان جهان اسلام در فکر ایجاد حکومت بزرگ اسلامی باشند...	ج ۲۱: ۱۹۵

۴-۴- مقوله‌ها و راهبردهای مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج» در دفاع مقدس

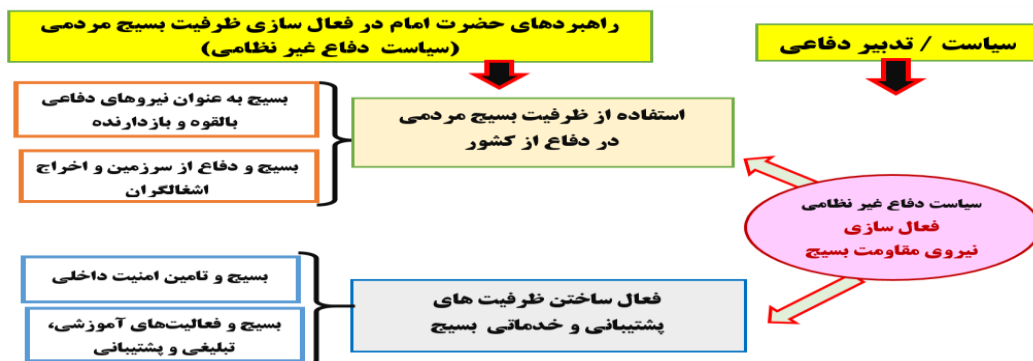
در بخش قبل، مهم‌ترین مفاهیم مرتبط با «نقش و کارکرد بسیج» از نظر وضعیت رتبه‌بندی و همچنین روند تغییر در دوره‌های شش‌گانه دفاع مقدس مورد بررسی قرار گرفتند. در ادامه مطلب، مهم‌ترین مقوله‌ها و راهبردهای مرتبط با نقش و کارکرد بسیج در دروان دفاع مقدس که به شیوه «مقوله‌بندی» احصاء شده است، مورد بررسی و تحلیل قرار گرفته است.

نمودار ۱۲: مقوله‌های مؤلفه «کارکرد بسیج در دفاع مقدس»

نمودار بالا مقوله‌های مؤلفه «کارکرد بسیج در دفاع مقدس» را نشان می‌دهد. بر اساس روش مقوله سازی، از مجموع ۴ مفهوم این مؤلفه دو مقوله احصاء شده است. در واقع همچنان که در نمودار مشخص است، یکی از وجوه اصلی سیاست دفاعی کشورها، سیاست دفاع غیرنظامی است و این سیاست در کشورها در قالب دو بخش آماده سازی همگانی برای دفاع از کشور و به حداقل رساندن تلفات جانی و مالی مطرح است. با الگوگیری از این کارکردها می‌توان مفاهیم چهارگانه این مؤلفه را در قالب دو مقوله تحت عنوان «کارکرد دفاعی و آفندی بسیج» و «کارکرد پشتیبانی و خدماتی بسیج» طبقه‌بندی کرد. در مقوله اول نقشی که بسیج در دفاع مقدس چه در مقابله با پیشروی دشمن در ماه‌های اولیه جنگ و چه در افزایش توان رزمی ایران در حمله و اخراج دشمن داشت مدنظر است و در مقوله دوم، استفاده از توان و ظرفیت بسیج مردمی در بخش‌های امنیتی، اجتماعی، فرهنگی و دفاعی مدنظر بوده است.

نمودار ۱۳: راهبردهای حضرت امام در مؤلفه «کارکرد بسیج در دفاع مقدس» (زرقانی، ۱۴۰۰: ۳۶۷)

نمودار بالا راهبردهای مؤلفه «کارکرد بسیج در دفاع مقدس» را در چارچوب سیاست دفاع غیرنظامی نشان می‌دهد. همچنان که در نمودار مشخص است، امام برای فعال سازی نیروی مقاومت بسیج و استفاده از توان مردمی دو راهبرد مشخص را در نظر داشتند. در راهبرد اول، استفاده از ظرفیت نیروی بسیج در دفاع از کشور مدنظر بوده است. در واقع برخلاف سیستم مدیریت نظامی کلاسیک بنی‌صدر، حضرت امام در مدیریت دفاعی جنگ توجه ویژه‌ای به نقش توده‌های مردم داشتند. راهبرد دوم حضرت امام در این زمینه «فعال ساختن ظرفیت پشتیبانی و خدماتی بسیج» بوده است. در واقع، همچنان که قبل از شروع جنگ تحمیلی، بسیج مردمی در مدیریت بحران‌های داخلی کشور نقش مؤثری داشت، این ظرفیت بسیج در طول دوران دفاع مقدس بسیار فعال‌تر شد و نیروهای بسیجی در بخش‌های امنیتی و تأمین امنیت مراکز حساس و سکونتگاه‌های شهری، آموزش دفاعی، فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی، سازمان‌دهی کمک‌های پشت جبهه و... نقش مؤثری را داشتند (عامری، ۱۳۹۹: ص ۲). لازم به ذکر است در مقام مقایسه بین این دو

راهبرد و بر اساس متن صحیفه امام (ره)، راهبرد اول یعنی استفاده از بسیج مردمی در دفاع از کشور از نظر حضرت امام نقش بسیار مهم‌تری داشته است. نمودار زیر که در صد فراوانی مفاهیم هر دو راهبرد را بر اساس یافته‌های آماری صحیفه امام نشان می‌دهد مؤید این ادعا است. هر دو راهبرد این مؤلفه مشتمل بر دو مفهوم هستند، لکن راهبرد «استفاده از بسیج مردمی در دفاع از کشور» با ۷۲ درصد فراوانی نسبت به راهبرد دیگر در جایگاه بسیار بالاتری قرار گرفته است. به عبارت دیگر، حضرت امام در بیانات و پیام‌های خود در مورد نقش و کارکرد بسیج بر تبیین این نقش بسیج توجه ویژه‌ای داشتند. راهبرد دوم با ۲۸ درصد فراوانی و با اختلاف زیاد در جایگاه دوم قرار گرفته است.

نمودار ۱۴: درصد فراوانی راهبردهای دوگانه مؤلفه «کارکرد بسیج در دفاع مقدس» (نگارندگان، ۱۴۰۱)

۵- بحث و نتیجه‌گیری

جنگ تحمیلی هشت‌ساله یکی از بزرگ‌ترین تهدیداتی بود که نظام نوپای جمهوری اسلامی با آن مواجه شد. حضرت امام در مواجهه با این تهدید و چالش بزرگ امنیتی، سیاسی، اقتصادی تدابیر و راهبردهای مختلفی را مدنظر داشتند که مجموعه آن‌ها را می‌توان در قالب مفهوم «مدیریت دفاعی» نامید. بی‌شک بسیج به‌عنوان یک مدل حرکت مردمی در انقلاب اسلامی ایران، از بی‌نظیرترین حرکت‌های مردمی در سطح جهان است؛ که نمی‌توان به‌آسانی هیچ‌یک از مدل‌های دیگر حرکت‌های اجتماعی را در سطح انقلاب‌های جهان و در سطح جنبش‌های اجتماعی هم از حیث انگیزه‌ها در شیوه‌های حرکتی و هم از جهت شاکله حرکت، با بسیج مقایسه کرد یا مقارن دانست. امام خمینی به‌عنوان یک فقیه فیلسوف عارف، سیاستمدار و عالم، عامل به تأسی از پیامبر بزرگ اسلام و امامان اندیشه دفاعی تکامل‌یافته داشته‌اند که مبادرت به تاسیس این نهاد کردند و تاکید مکرر بر حفظ این نهاد و سفارش به آموزش نظامی آن داشتند قبل از اینکه هرگونه نشانه‌ای از جنگ پیدا شده باشد؛ که این خود گویای اندیشه دفاعی بلند ایشان در آن برهه از زمان می‌باشد.

در این پژوهش تلاش شد با مراجعه به متن صحیفه امام و با استفاده از روش تحلیل محتوی، مهم‌ترین مفاهیم و راهبردهای دفاعی حضرت امام در مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج» مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد. بر این اساس و همچنان که به تفصیل در بخش روش‌شناسی ذکر گردید، در ابتدا با مراجعه به مبانی نظری و پیشینه پژوهش کلیدواژه‌ها، مفاهیم و نظریه‌ها مرتبط با نقش و کارکرد بسیج مورد بررسی و واکاوی قرار گرفت و در نهایت مفاهیم چهارگانه‌ای از متن صحیفه امام (ره) به شیوه تحلیل محتوی استخراج گردید. در ادامه، برای هر یک از مفاهیم چهارگانه، فرایند کمیّت‌سنجی شامل بررسی میزان فراوانی مفاهیم در صحیفه امام (ره)، روند تغییر مفاهیم در دوره‌های شش‌گانه دفاع مقدس صورت گرفت و برای مستندسازی در مورد هر کدام از مفاهیم، مصادیق متعددی از متن صحیفه امام ذکر شد. در نهایت جهت درک بهتر اندیشه حضرت امام در رابطه با نقش و کارکرد بسیج، بر اساس فرایند کدگذاری و مقوله‌بندی مهم‌ترین تدابیر و راهبردهای حضرت امام احصا گردید. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، در مؤلفه «نقش و کارکرد بسیج»، به ترتیب سه مفهوم «بسیج و دفاع از سرزمین و اخراج اشغالگران»، «بسیج به‌عنوان نیروهای دفاعی بالقوه و بازدارنده» و «بسیج و

۱۵ آذرماه ۱۴۰۱ / 6 December 2022

فعالیت‌های آموزشی، تبلیغی و پشتیبانی «بالاترین فراوانی را در بین مفاهیم چهارگانه داشته‌اند. همچنین حضرت امام برای فعال سازی ظرفیت بسیج مردمی دو راهبرد مشخص را در نظر داشتند. راهبرد اول «استفاده از ظرفیت بسیج مردمی در دفاع از کشور» بود که این راهبرد مهم‌ترین راهبرد امام محسوب می‌شود و میزان بالای فراوانی مفاهیم این راهبرد نیز مؤید این مطلب است. راهبرد دوم «فعال ساختن ظرفیت‌های پشتیبانی و خدماتی بسیج» می‌باشد. بر اساس این راهبرد و با توجه به متن صحیفه امام می‌توان گفت حضرت امام فعال ساختن بسیج در حوزه‌های خدماتی، پشتیبانی و... را یکی از عوامل مهم در دفاع مقدس و کمک به جبهه‌های جنگ می‌دانستند.

منابع:

- ارجینی، حسین، عبداللهی، زهرا (۱۳۹۴)، راهبردهای امام خمینی در مدیریت دفاع مقدس، فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۴۲، صص ۱۵۶-۱۳۹.
- استراوس، انسلم، کرین، جولیت (۱۳۹۱)، مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای، مترجم، ابراهیم افشار، نشر نی.
- افضلی و محسن زادگان، (۱۳۹۹)؛ بررسی مواضع نظامی امام خمینی در جنگ ایران و عراق، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
- ایمان، محمدتقی، نوشادی محمود رضا، (۱۳۹۰)، تحلیل محتوی کیفی، فصلنامه پژوهش، سال سوم پاییز و زمستان ۱۳۹۰ شماره ۲ (پیاپی ۶).
- بلیکی، نورمن، (۱۳۸۴)، طراحی پژوهش‌های اجتماعی، ترجمه حسین چاوشیان، تهران: نشر نی.
- تبریزی، علیرضا، (۱۳۹۳)، روش تحقیق کیفی در مکاتب تفسیری، تهران: اطلاعات.
- تهامی، سید مجتبی (۱۳۸۴)، امنیت ملی، داکترین، سیاست‌های دفاعی و امنیتی. جلد اول، تهران: سازمان فرهنگی و عقیدتی ارتش.
- تهامی، سید مجتبی (۱۳۸۶)، امنیت ملی، داکترین، سیاست‌های دفاعی و امنیتی. جلد اول، تهران: سازمان فرهنگی و عقیدتی ارتش.
- حافظ نیا، محمدرضا، (۱۳۹۶)، مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی؛ تهران: سمت.
- زمانی، رضا (۱۳۸۷)، کارکردهای بسیج در امنیت داخلی (با تأکید بر کارکردهای نرم‌افزاری)، فصلنامه مطالعات بسیج، سال یازدهم، شماره ۴۱.
- زرقانی، سید هادی (۱۴۰۰)، بررسی و تبیین راهبردهای دفاعی حضرت امام خمینی (رحمه الله علیه) در دفاع مقدس، مطالعات دفاع مقدس پاییز ۱۴۰۰ - شماره ۲۷، صص ۳۳-۶۸.
- زرقانی، سید هادی (۱۴۰۰)، بررسی و تبیین راهبردهای دفاعی حضرت امام خمینی در دفاع مقدس، طرح پژوهشی پژوهشگاه علوم و معارف دفاع مقدس شهید سپهبد پاسدار حاج قاسم سلیمانی
- زهدی، یعقوب، عسکری، محمود (۱۳۸۷)، شاخص‌های ارزیابی سیاست دفاعی، نشریه راهبرد دفاعی، شماره ۲۳، صص ۱۶۰-۱۳۷.
- دوهفته‌نامه پیام انقلاب، ۱۳۵۹: ۱۴۷.
- دهسیری، محمدرضا (۱۳۷۹)، درآمدی بر نظریه سیاسی امام خمینی (ره)، چاپ اول، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
- صفوی، رحیم؛ (۱۳۸۷)؛ مصاحبه با روزنامه جام جم با عنوان نقش بسیج را در قدرت بازدارندگی جدی بگیریم، ۶ آذر ۱۳۸۷ شماره ۲۴۳۹.
- عامری، داود، (۱۳۹۹)، نقش سرنوشت‌ساز بسیج در دفاع مقدس؛ سایت روزنامه جوان آنلاین، ۳ مهر ۱۳۹۹.
- قائدی محمدرضا، علیرضا گلشنی (۱۳۹۵)، روش تحلیل محتوا، از کمی گرایی تا کیفی گرایی، روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی سال هفتم بهار ۱۳۹۵ شماره ۲۳.

6 December 2022 / ۱۵ آذرماه ۱۴۰۱

قیصری، نوراله، خضری، احسان (۱۳۹۵)، سیاست دفاعی نظام جمهوری اسلامی ایران: بررسی اسناد کلان، فصلنامه رهیافت انقلاب اسلامی، دوره ۱۰، شماره ۳۷، صص ۷۴-۵۷.

کرم نیا، رضا (۱۳۹۶)، الگوی راهبردی دفاعی مبتنی بر اندیشه دفاعی حضرت امام خمینی (س)، تهران: دانشگاه عالی دفاع ملی. کلانتری، فتح اله (۱۳۹۴)، کاربری سیاست دفاعی با راهبرد دفاعی و راهبرد نظامی، تهران: نشریه سیاست دفاعی، دوره ۲۳، شماره ۴، صص ۵۹-۳۵.

کیوان حسینی، سید اصغر (۱۳۷۹)، گزارش همایش امام (ره) و دفاع مقدس، مجله سیاست دفاعی، شماره ۳۱، صص ۱۷۱-۱۷۴. نواده توپچی، حسین، فتاحی، وحید (۱۳۸۶)، تأثیر عوامل جغرافیایی (ژئوپلیتیکی) بر بازدارندگی نسبت به وقوع یک منازعه گسترده در بین کشورهای حوزه، فصلنامه مطالعات دفاعی استراتژیک، سال هشتم، شماره ۳۰.

نورائی، منوچهر (۱۳۷۴)، طرح‌ریزی و برنامه‌ریزی بسیج ملی، چاپ دوم، تهران، دانشگاه علوم استراتژیک ارتش جمهوری اسلامی ایران. نوروزی فرسنگی، احمد (۱۳۸۵)، ارتش در تاریخ و انقلاب اسلامی، تهران: مؤسسه فرهنگی انتشاراتی زهد. نوغانی دخت‌بهمنی، محسن، محمدی، فردین، کرمانی، مهدی، (۱۳۹۸)، خلق نظریه در مطالعات کیفی (رویکردی کاربردی به نظریه زمینه‌ای)، مشهد. انتشارات دانشگاه فردوسی مشهد.